विषय - व्याकरण (सन्धि)
पेज = 6
33 x 13 x 0.1 c.m.

ओं गणपतये नमः ॥ नत्वासरस्वतीदेवी
शुद्धागुणं ... ...
शब्दोटि: पदाज्ञ्य : परस्पद्दोवास्पादटि
तद्धिव :

8

१ गं

1

१ ॐ गणपतयेनमः ॥ नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहं । पाणिनीयप्रवेशाय ल
घुसिद्धांतकौमुदीं ॥ अइउण् ऋऌक् एओङ् ऐऔच् ॥ हयवरट् लण् ॥ ञमङणनम्
झभञ् घढधष् जबगडदश् ॥ खफछठथचटतव् कपय् शषसर् हल् ॥ इति
णिसूत्रा माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि ॥ एषामन्त्या इतः हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः
लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः ॥ हलन्त्यं उपदेशेंत्यं हलित् स्यात् ॥ उपदेश आद्योच्चारणं
सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र अदर्शनं लोपः प्रसक्तस्यादर्शनं लोप
संज्ञं स्यात् ॥ तस्य लोपः ॥ तस्येतो लोपः स्यात् णादयो णाद्यर्थाः ॥ आदिरन्त्येन सहेता
अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् ॥ यथाणिति अइउ वर्णा

नं संज्ञा एवमच् हल् अल् इत्यादयः ॥ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् ॥ स प्रत्येकमुदात्तादि । भे
देन त्रिधा ॥ उच्चैरुदात्तः ॥ ताल्वादिसमागस्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तसंज्ञः स्या
त् ॥ नीचैरनुदात्तः ॥ समाहारः स्वरितः ॥ स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वा
भ्यां द्विधा ॥ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो व
र्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ॥ तदित्थं ॥ अइउऋ एषां प्रत्येकमष्टादश भेदाः ॥ ऌवर्णस्य
द्वादश तस्य दीर्घाभावात् ॥ एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ॥ तुल्यास्यप्रयत्नं स
वर्णं ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णं
स्यात् ॥ ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः ॥ इचुय

ल॰ ५
२ शानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्द्धा। ऌतुलसानां दंता॥ उपूपध्मानीयानामोष्ठौ॥ ञमङणनानां
नासिका च॥ एदैतोः कंठतालु॥ ओदौतोः कंठोष्ठं॥ वकारस्य दंतोष्ठं॥ जिह्वामूलीयस्य
जिह्वामूलं॥ नासिकानुस्वारस्य॥ यत्नो द्विधा॥ आभ्यंतरो बाह्यश्च॥ आद्यः पंचधा स्पृष्टेषत्
विवृत स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्॥ तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानां ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां ईषद्विवृतमू
ष्मणां विवृतं स्वराणां॥ ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव
श बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो
महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति। खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च॥ हशः संवारा
नादा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणाः अन्ये महाप्राणाः का २

द्वयोः संवृतानाः स्पृष्टिः । ननोऽनंतस्याः प्राप्त ऽ आ ॥ अचः स्वराः ॥ कः ॥ ख इति कखाभ्यां प्राग
र्द्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः ॥ पः ॥ फ इति पफाभ्यां प्राग र्द्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः ॥ अं अः इत्य
चः परावनुस्वारविसर्गौ ॥ ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् ॥ अविधीयमानोऽण् उदित्सवर्णस्य संज्ञा स्या
त् ॥ अत्रैवाण् परेण णकारेण ॥ कु चु टु तु पु एते उदितः ॥ तदेवं अ इत्यष्टादशानां संज्ञा स्यात् ॥ तथैका
रैकारौ ॥ ऌकारस्य द्विप्लुतः ॥ एवं ऌकारोऽपि एचो द्वादशानां ॥ अनुनासिकाननुनासिकभेदे
न ॥ यवला द्विधा तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥ परः सन्निकर्षः संहिता ॥ वर्णानामतिशयितः
सन्निधिः संहितासंज्ञा स्यात् ॥ हलोऽनन्तराः संयोगः ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ॥ सुप्ति
ङन्तं पदं सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥ इति संज्ञाप्रकरणं ॥ इको यणचि ॥ इकः स्थाने यण् स्यात् अचि
संहितायां विषये ॥ सुधी उपास्य इति स्थिते ॥ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ॥ सप्तमीनिर्देशेन विधीय

6

ल. २

मानं कार्यं वर्णांतरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्येत्यर्थः ॥ स्यात् नैतत्तत्रतमः । प्रसंगे सति लिङ्गस्त्वात समासादेशा

स्यात् ॥ सधु धा ३ धा स्य हि लि ख्यि ते ॥ सूत्र नवि वि च ॥ ॥ सूत्र चः परस्य यरो द्वे वा स्तो न लोपि ॥ उ लाज स्य

दि ॥ इति धस्य दः ॥ संयोगांतस्य लोपः संयोगांतं यत्पदं तस्य लोपः स्यात् ॥ सूत्र लौ त्यस्य ॥ ब ष्टी नि दि

लौ स्वादेशः स्यात् ॥ इति यलोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः । सुद्युपास्यः मध्वरि धात्रंशः ल

कृतिः । सूत्रं नो रहाभ्यां द्वे सूत्र चः परावभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । हर्य्यनुभवः ॥ न त्र स्ति

एते पक्षावावः एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युः रचि यथासंख्येन देशाः समानौ । सम सवं

धौ पोवि धिर्दीर्घाया समस्य स्यात् ॥ हरये विष्णवे नायकः पावकः ओत ... प्रत्यये ॥ यादौ प्रत्यये ऽ

दो ... वांतः ॥ तत्पर स्तत्कालस्य तपरस्तत्परो ... माणां समकालस्यैव सं ... स्या

प्रमोहः न । स्ताद् गुणः । अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात् संहितायां ॥ उपेंद्रः रमेशः गंगोद

कं इत्यादि ॥ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ॥ उपदेशे ... नासिको जित्संज्ञः स्यात् ॥ प्रतिज्ञानुनासिक्याः

२ ... नायं ... कि ... तः दाप्यन यत्र ... र्थो पांतादेशानिपात ...

वाणिनीयाः । लृत ऋस्था वर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा स्यात् । उरण्रपरः । स इति
त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तं तस्थानेयोऽण् रपरः । स न्नैव प्रवर्तते कृष्णर्द्धिः । नत्वल्कारः लोपः शाकल्यस्य
सवर्णे पूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपोऽशि परे । पूर्वत्रासिद्धं । सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा
त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं । हरयिह हरइह विष्णइह विष्णविह । वृद्धिरादैच् । आदैच्
वृद्धिसंज्ञः स्यात् । वृद्धिरेचि । आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्याद्गुणापवादः । कृष्णैकत्वं गंगौघः । ए
त्येधत्यूठ्सु । अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्या
त् । पररूपगुणापवादः । उपैति उपैधते । एजाद्योः किं । उपेतः । मा भवानप्रेदिधत् । प्रष्ठौहः ।
प्रष्ठौहः स्वादीरेरिणोः । स्वैरं स्वैरिणी । अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानं अक्षौहिणी सेना प्रादूहोढोढ्ये
षैष्येषु प्रौहः प्रौढः प्रैषः प्रैष्यः । ऋते च तृतीयासमासे सुखेनर्तः ऋतेचा तृतीयासमासे

४ वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥ सुखार्तः ॥ परमर्तः ॥ प्रवत्सतरकंबलवसनार्णदशानामृणे ॥ प्रार्णमित्यादि उ
पसर्गाः क्रियायोगे ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि
आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप ॥ प्रौहादिवृद्धिः प्रादयः ॥ भूवादयो धातवः ॥ क्रियावाचि
नो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥ उपसर्गादृति धातौ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्या
त् ॥ प्रार्च्छति ॥ एङि पररूपं ॥ आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् ॥ प्रेजते ॥ उपोषति ॥ अचोऽ
न्त्यादि टि ॥ अचां मध्ये योन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् ॥ शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं ॥ तच्च टेः ॥ शकंधुः क
र्कंधुः ॥ मनीषा पतंजलिः ॥ आकृतिगणोयं ॥ मार्तंडः ॥ ओमाङोश्च ॥ ओमि आङि च परे ॥ पररूपमेकादेशः
स्यात् ॥ शिवायोंनमः ॥ शिव आ इहि शिवेहि ॥ अकः सवर्णे दीर्घः ॥ अकः ॥ सवर्णेचि परे पररूपमेकादेशः स्या
त् ॥ दैत्यारिः ॥ श्रीशः ॥ विष्णूदयः ॥ होतॄकारः ॥ एङः पदान्तादति ॥ पदान्तादेङोति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्
हरेव ॥ विष्णोव ॥ सर्वत्र विभाषा गोः ॥ लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते ॥ गो अग्रं गोग्रं ॥

एङन्तस्य किं चित्रगवग्रं पदान्ते किं गोः। अनेकालशित्सर्वस्य इति प्राप्ते ङिच्च ङिदनेकालप्यन्तस्यैव
स्यात् अवङ् स्फोटायनस्य पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाचि गवाग्रं पदान्ते किं गवि इन्द्रे च गोरवङ्। इन्द्रे
वेद्रः गवस्थितविभाषया गवान्द्रः दूराद्धूते च दूरात्संबोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा स्यात् प्लुतप्रगृह्या
अचि नित्यं एते प्रकृत्या स्युः आगच्छ कृष्ण अत्र गौश्चरति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ईदूदेदन्तं द्विवच
नं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् हरी एतौ विष्णू इमौ गङ्गे अमू अदसो मात् अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः अमी ई
शाः रामकृष्णावमू आसाते मात्किं अमुकेऽत्र चादयोऽसत्वे अद्रव्यार्थाश्चादयो निपातसंज्ञाः स्युः
प्रादयः एतेऽपि तथा निपाताः निपात एकाजनाङ् एकाच्निपात आङ्वर्ज्यः प्रगृह्यः इ इन्द्रः उ उमेशः
उप्रेशः वाक्यस्मरणयोरङित् आ एवं नु मन्यसे आ एवं किल तत् अन्यत्र ङित् ईषदुष्णं ओष्णं ओत्
ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः अहो ईशाः संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे संबुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्र

16

न यो वैदिके हूनौ परे विसो इति विसमृति विसमिति ॥ अप उ ओ वा अप: परश्चो ओ वो वा स्यात् वै
किं म उ उ अं कि म उ अं कि म्वुअं ॥ कोसवर्ण शाकल्यस्य हूस्वश्च पदान्ते ऽको उ स्वो वास्युः स उ र्णि
वि हूस्व विधसाम र्थ्यान्नस्वरसंधि: चक्रि अत्र वत्सत्र पदान्ते: किं गो ग्रौ नमाहे वा प्यस्य: स्मक:
स तिपरे पदान्ते ऽश्क: प्राग्व ता बुल स्यपि: बुल्लेपि: पदान्ते: किं प्राड्छत इम च्छो पि: सौ सुप्ता स्व:
सो ऽसकार तवर्गयो: शकार चवर्गाभ्यां योगे शकार चवर्गो स्त: राम शेते रामश्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गि
ञ्जय: शात् शकारात्परस्य चुत्व न स्यात् प्रश्न: विश्न: ष्टुना ष्टु: स्तो: ष्टुना योगे ष्टु: स्यात् रामष्ष:
रामष्टीकते पेष्टा तट्टीकते चक्रि ट्टीकसे नपदान्ता टोरनाम पदान्तात् टवर्गात्परस्य स्तो: ष्टुर्न
षट् सन्त: षट् ते पदान्तात् किं ईट्टे टो: किं सर्पिष्टम नाम् ष्टुनानुष्ठनि नवतिनगरीणां नास्ति तवर्गस्य ष्टुत्वं
न स्यात् षण्णवति: षण्णगर्य: तोर्लि तवर्गस्य लकारे परे परसवर्ण: तल्लय: विद्वाँल्लिखति पदान्ते ग्लानि

शाः स्युः वागीशाः वागीशः चिद्रूपं यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा यरः पदान्तस्यानुनासिके प
रे ऽनुनासिको वा स्यात् एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः प्रत्यये भाषायां नित्यम् तन्मात्रं चिन्मयं तोर्लि
तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् तल्लयः विद्वांल्लिखति नकारस्यानुनासिको लकारः उदः स्था
स्तंभोः पूर्वस्य उदः परयोः स्थास्तंभोः पूर्वसवर्णः स्यात् तस्मादित्युत्तरस्य पंचमीनिर्देशेन वि
धीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयं आदेः परस्य परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं [illegible]
धस्य महाप्राणस्य तादृशाद्वेव घः इति सस्य थः झरो झरि सवर्णे हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात् सवर्णे
झरि खरि च खरि परे झलां चरः स्युः इति उदो दस्य तः उत्थानं उत्तम्भनं झयो होऽन्यतरस्याम् झयः
परस्य हस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् नादस्य महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थः वाग्घरिः वाग्
हरिः तद्धवि तद्हवि शश्छोऽटि पदान्तात् झयः परस्य शस्य छो वा स्यात् अटि तच्छिवः तच्शिवः [illegible]
[illegible] छत्वममीति वाच्यं तच्छ्लोकेन